

Тетяна КЛИМЕНКО

ШЕВЧЕНКОВІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ У РОМАНІ «ЧОРНА РАДА» П. КУЛІША: ФЕНОМЕН КОБЗАРСТВА

У статті з'ясовується семантика образу кобзаря, розглядаються Шевченкові ремінісценції в «Чорній раді» П. Куліша. Значна увага приділяється функціонуванню художнього образу в поетичних текстах Т. Шевченка та романі П. Куліша.

Ключові слова: кобзарство, ремінісценція, звичай.

Кобзарство – важлива частина духовності української нації. За своєю сутністю воно є елементом козацького культурного комплексу. Головна роль кобзарства – прославлення козацького війська, збереження козацьких традицій. У процесі еволюційного розвитку феномен кобзарства не залишався статичним, локалізованим у часі і просторі, відтак зазнавав історично і культурно обумовленої трансформації. Із соціокультурного погляду кобзарство вивчалось в працях Л. Залізняка, Д. Яворницького, Ю. Фігурного та багатьох інших істориків, культурологів. Ідея кобзарства присутня і в художній літературі, зокрема в українській літературі ХІХ ст. У цей час спостерігається посилений інтерес до кобзарства як специфічного соціокультурного явища. Одними із перших, хто звернув увагу на необхідність вивчення феномену кобзарства, були Т. Шевченко і П. Куліш.

Мета цієї статті – з'ясувати семантику образу кобзаря, розглянути Шевченкові ремінісценції в «Чорній раді» П. Куліша.

Ставлення П. Куліша до кобзарства в різні періоди його життя і творчості було неоднозначним. Та все ж він глибоко усвідомлював виняткову роль кобзарів у духовному житті народу, у формуванні його національної свідомості.

Ю. Фігурний у праці «Історичні витоки українського лицарства» зазначає: «Кобзарство не є виключно українським феноменом, а постає складовою частиною індоєвропейського мілітарно-культурного комплексу, одним із важливих елементів якого й виступали військові співці¹. У стародавні часи військові співці-ріші допомагали воїнам силою своїх священних гімнів

¹ Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства / Юрій Фігурний. – К. : Стилюс, 2004. – С. 73.

здобувати перемогу над ворогом на полі бою і прославляти переможців на бенкетах. Аеди й рапсоди оспівували у своїх піснях звитяжні діяння героїв і богів, уславлюючи перемоги над ворогом та надихаючи молодь на подвиги. У середньовічній Європі були барди, трувери, менестрелі. Л. Залізняк перекоонує, що билини Київської Русі мають прямі паралелі як в козацьких думах, так і в сагах скандинавів². Таким чином, кобзарство виникло на підґрунті військово-лицарського дружинного епосу Київської Русі, який наслідував індоєвропейські традиції.

Як відомо, письменник не може «передавати» живих взірців у художньому творі такими, якими вони є насправді. Вони завжди набувають суб'єктивного відтінку авторського «я», оскільки проходять через його свідомість. Завдання письменника – чітко, точно, ґрунтовно передати в тексті безпосередні особисті враження від дійсності. Пантелеймон Куліш згадував, як йому неодноразово доводилось чути від старих людей, що в старовину з'являлися іноді на котромусь бенкетному зібранні подорожні співці. Вони впродовж кількох годин, а нерідко й усього дня займали громаду піснями про колишні часи, торкалися постатей одного гетьмана за іншим, оповідаючи про старовинні війни та пригоди.

Інтертекстуальним проявом в романі «Чорна рада» П. Куліша є ремінісценція-образ кобзаря. Цей образ має свою модель, що складається з ряду смислових елементів:

1. Портрет.

У романі «Чорна рада» образ кобзаря представлений Божим чоловіком. «Співець героїчного минулого України»³, «кобзар»⁴, – такі його номінації зустрічаються у дослідників творчості письменника. Сліпий, старий, з довгою, «до самого пояса» бородою, яка «іще краще процвіла сідинами», «у латаній свитині і без чобіт»⁵ – таким він постає на початку твору. І хоча був незрячим, все ж ходив без проводиря. Він лікував людей від болю замовляннями.

Кобзар Т. Шевченка теж сліпий, старий чоловік з сивими вусами:

«Перебендя старий, сліпий –

² Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість : статті та дослідження / О. Вертій. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. – С. 173.

³ Бандура О. М. Вивчення роману П. О. Куліша «Чорна рада». Хроніка 1663 року / О. Бандура // УМЛШ. – 1992. – № 11 – 12. – С. 23.

⁴ Вертій О. Пантелеймон Куліш... – С. 43.

⁵ Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року та оповідання / П. Куліш. – К. : Веселка, 1990. – С. 25.

Хто його не знає?»⁶.
«Сивий вус, стару чуприну
Вітер розвіває...»⁷.

У поемі «Тарасова ніч» портретна характеристика кобзаря завуальована, захована за текстом оповіді, яку він виконує. Безіменний народний співець згадується в «Гайдамаках». «Старче божий!», – звергаються до нього. Дещо дивакуватим, а тому і самотнім є кобзар Перебендя в однойменній поемі. Про трьох нещасних лірників йдеться у «Великому льосі»:

«Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий»⁸.

У поемі «Катерина» кобзар ходить з поводитирем – безбатченком Івасем. Це епізодичний образ, який має ідейно-семантичне навантаження – зустріч батька з сином.

Як Шевченків співець, так і божий чоловік П. Куліша позбавлені матеріальної залежності:

«...а грошей носив повні кишені. <...>
Викупляв невольників із неволі»⁹.

«До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму...»¹⁰. Божий чоловік був сліпим і грав на бандурі. Натомість у Т. Шевченка:

«На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає»¹¹.

О. Кучерук в «Ілюстрованій енциклопедії історії України» констатує: «На бандурах грали мандрівні сліпці-бандуристи, які виконували народні пісні різних жанрів – історичні, ліричні, побутові, думи, псалми»¹². Ю. Фігурний уточнює, що «сліпі бандуристи – це явище більш пізнє (XIX ст.)»¹³. У більшості довідкової літератури стверджується, що кобзарі були сліпими, а зрячі являли собою виняток. Найбільш повно явище кобзарства

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. Поезія, 1837 – 1847 / Т. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 45.

⁷ Там само. – С. 46.

⁸ Там само. – С. 229.

⁹ Куліш П. Чорна рада... – С. 25.

¹⁰ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. Поезія, 1837 – 1847 / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 81.

¹¹ Там само. – С. 20.

¹² Ілюстрована енциклопедія України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.) / авт. тексту О. Кучерук. – К. : Спалах ЛТД, 1998. – С. 14.

¹³ Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства... – С. 81.

було представлено у XIX столітті, що і послужило основою для узагальнюючого образу кобзаря.

Протилежною, але переконливою є думка О. Фамінцина, яку підтримує Ю. Фігурний. Він доводив, що гравцями на бандурі (кобзі) в українському фольклорі зазвичай постають зрячі козаки (воїни чи молоді козаки), а про сліпців-бандуристів не зустрічається жодних згадок. Це підтверджує, зазначає Ю. Фігурний, що «творцями героїчного козацького епосу, котрий виконувався під звуки кобзи-бандури, були козацькі військові співці-кобзарі, а не професійні сліпці-бандуристи, які, ймовірно, перейняли свої пісні від останніх кобзарів»¹⁴.

Отже, Божий чоловік П. Куліша є скоріше сліпцем-бандуристом, аніж співцем-кобзарем. Божий чоловік, будучи дуже набожним, найчастіше співає церковні псалми, у розмовах проповідує суворі норми моралі, спонукаючи слухача замислюватись над сенсом свого життя. «Співаючи пісню, до серця гомосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить»¹⁵.

2. Вчинки персонажа.

Українське козацтво постійно провадило проти ворогів бойові дії як наступального, так і оборонного характеру. А кобзарі оспівували бойові походи запорожців, їхній героїзм, хоробрість, відважність, сміливість, військову доблесть. Звідси й головна роль кобзаря – уславлення козацького війська та залучення до лав козацтва молоді, охорона й збереження святих козацьких традицій¹⁶. У романі Божий чоловік прагне осмислити найпотаємніші порухи людської душі у зв'язку з ходом історії. Він славить подвиги Хмельницького, оживляючи у пам'яті людей драматичні сторінки історії України, він пропагує праведний спосіб життя, прагне звеличити людську душу.

У творчості Т. Шевченка пісенність кобзарів представлена двояко. З одного боку – це романтичний співець минулого, який боляче реагує на життя знедоленого народу. У поемі «Перебендя» автор перелічує назви пісень в репертуарі кобзаря, демонструючи широкий спектр їх жанру: веселі, жартівливі, журливі, героїчні, ліричні, козацькі, історичні. Релігійного змісту пісні згадуються у «Катерині»:

¹⁴ Там само. – С. 80-81.

¹⁵ Куліш П. Чорна рада... – С. 25.

¹⁶ Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства... – С. 79.

«А тим часом старий кобзар
Ісуса співає»¹⁷.

З другого боку – це співець, який своїми піснями возвеличує героїчний дух повстанців. У «Гайдамаках» автор демонструє у виконанні Волоха ряду пісень героїчного змісту, в основі якого духовна й фізична велич народу.

3. Мова.

Мова лірників Т. Шевченка насичена пісенною творчістю, що зумовлено структурою текстів:

«Нехай буде отакечки!
Сидить, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастию,
З вороженьків покепкую».¹⁸

Мова божого чоловіка із «Чорної ради» помережана церковною лексикою, прислів'ями: «Блаженні милостиві, яко тії помилувані будуть...»¹⁹.

4. Ставлення до нього інших персонажів.

«За тее-то за все поважали його козаки, як батька»²⁰ – знаходимо в П. Куліша. Так само ставились і до Шевченкового кобзаря:

«Добре еси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!»²¹

Відомо, що вивчаючи звичаї та побут кобзарів, П. Куліш черпав матеріал з розповідей лірника Архипа Никоненка, кобзарів Андрія Шута, Миколи Ригоренка, Остапа Вересая. Їх виконавча манера зазнала трансформації під впливом історичних та культурних подій, та все ж мала етнокультурну цінність. Їх творчість впливала на письменника. Так, Божий чоловік чи ненайбільше перейняв від Андрія Шута, який своє призначення вбачав у тому, «щоб нагадувати людям про Бога та благодать». Тому і репертуар його

¹⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. Поезія, 1837 – 1847 / Т. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 44.

¹⁸ Там само. – С. 23.

¹⁹ Куліш П. Чорна рада... – С. 26.

²⁰ Там само. – С. 25.

²¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. Поезія, 1837 – 1847 / Т. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 46.

був одноманітного спрямування: псалми на честь Ісуса Христа і святих та історичні пісні. Цю думку підтверджує О. Вертій: «Таке розуміння призначення кобзарського мистецтва відносило Андрія Шута до розряду людей особливих, що ще раз вказує на народнопоетичні джерела образу кобзаря в творчості П. Куліша, зокрема в «Чорній раді», де він зображений як Чоловік Божий»²².

Отже, зображаючи кобзаря XVII ст. Куліш наслідує риси сліпця-бандуриста XIX ст., підпорядковуючи його образ чітко визначеним власним творчим завданням. В його образі присутні літературні й культурні співвіднесення. Божий чоловік – відданий патріот, співець героїчного минулого України, уособлення мудрості, моральної чистоти, духовної досконалості.

Татьяна Клименко

Шевченковские реминисценции

в романе П. Кулиша «Чорна рада»: феномен кобзарства.

В статье выясняется семантика образа кобзаря, рассматриваются Шевченковские реминисценции в романе П. Кулиша «Чорна рада». Существенное внимание уделяется функционированию художественного образа в поэтических текстах Т. Шевченка и романе П. Кулиша.

Ключевые слова: кобзарство, реминисценции, обычаи.

Tetyana Klymenko

Reminiscence of Shevchenko in the novel

of P. Kulish. «Black soviet»: the phenomenon of kobza-player

Semantics of character of kobza-player turns out in the article, Reminiscence of Shevchenko is examined in the novel of P. Kulish. «Black soviet». П. Кулиша «Чорна soviet». Substantial attention is spared to functioning of image in poetic texts of T. Shevchenko and novel of P. Kulish.

Keywords: kobza-player, reminiscences, customs.

²² Вертій О. Пантелеймон Куліш... – С. 106.